
BIJDRAGE

De Internationale Vrijdenkersbond 1880-1905

Juha Seppo, professor University of Helsinki

Vertaling uit het Duits en samenvatting Luc Lievijs, departement Bibliotheek AMSAB

In de nazomer van 1880 werd te Brussel de Internationale Vrijdenkersbond gesticht. Vooral Belgische en Engelse vrijdenkers voor wie samenwerking op nationaal vlak sedert decennia vanzelfsprekend was, waren van bij het begin de drijvende krachten achter de stichting. Vrijdenkers uit Frankrijk, Nederland, Duitsland, Italië, Spanje en de Verenigde Staten waren in groten getale op het stichtingscongres aanwezig. In totaal namen zowat tweehonderd afgevaardigden uit veertig vrijdenkersorganisaties deel aan het stichtingscongres, onder wie beroemdheden zoals de Brusselaars Nicolas Goffin, de voorzitter van het congres en César De Paepe, doctor in de geneeskunde, professor Ludwig Büchner uit Darmstadt, Dame Annie Besant uit Londen, D.M. Bennett uit de Verenigde Staten en R.L. d'Ablaing van Giessenburg uit Amsterdam. Een aantal personen die op de een of andere manier faam hadden verworven op het gebied van de filosofie, de natuurwetenschappen of op het politiek vlak werden door de vrijdenkers zelf tot de stichtende leden gerekend: de Napolitaan Giovanni Bovio, de Londenaar Charles Bradlaugh, de Spanjaard Ramon Chies, de Duitser Wilhelm Liebknecht, de in Nederland geboren Italiaan Jakob Moleschott, de Fransman Charles Renouvier en Clemence Royer, de Brit Herbert Spencer en

de Zwitser Carl Vogt. Niet alle geciteerde personen waren in Brussel aanwezig. Voor hen was de oprichting van de bond reeds een uitgemaakte zaak. De statuten waren vooraf reeds in ruime mate gekend, het ontwerp ervan was reeds verschenen in het tijdschrift *Menschentum* (Gotha, juli 1880).

De bekrachtiging van de statuten op het stichtingscongres te Brussel was beslissend voor de toekomst van de internationale vrijdenkersbeweging. De pas opgerichte centrale organisatie, de Fédération Internationale de la Libre Pensée had als opdracht de banden tussen de vrijdenkers uit verschillende landen te verstevigen en zich in te zetten voor het behoeden van de gewetensvrijheid en de bevrijding van religieuze 'vooroordelen'. De aangesloten nationale bonden behielden hun volledige zelfstandigheid. De administratieve leiding werd toevertrouwd aan een algemene raad die zich niet mocht inlaten met de interne aangelegenheden van de aangesloten organisaties. Londen werd de vergaderplaats en de permanente zetel van de bond. Elk land had het recht twee leden in de algemene raad te kiezen, die ofwel zelf afgevaardigd werden ofwel verkozen werden uit de kring van de Engelse vrijdenkers. De algemene raad, als belangrijkste orgaan, was verantwoordelijk voor de organisatie van de

jaarlijkse congressen en de dagelijkse administratie. In de praktijk verliep de organisatie van de bond eerder moeizaam, de algemene raad kreeg geen greep op de congresorganisatie in de andere landen. De Internationale Vrijdenkersbond was niet in staat de jaarlijkse congressen te organiseren. Ook het besluit van 1887 om minstens om de twee jaar een congres te houden bleek in het laatste decennium van de vorige eeuw niet haalbaar.

De Internationale Vrijdenkersbond hield in de periode 1880-1905 in totaal twaalf congressen, waarvan de delegaties vooral samengesteld waren uit vrijdenkers die de afzonderlijke landen vertegenwoordigden. Na het stichtingscongres te Brussel volgden in de jaren '80 congressen in Londen (1881), Amsterdam (1883), Antwerpen (1885), Londen (1887), Parijs (1889), Madrid (1892), Brussel (1895), Parijs (1900), Genève (1902), Rome (1904) en Parijs (1905). Met bijna jaarlijks wisselende leden bood het congresbestuur geen gunstige voorwaarden voor het uitwerken van een doelbewuste strategie op lange termijn. In 1887 scheen in dit opzicht een verbetering in te treden, want van dan af tot 1896 werkte de algemene raad onafgebroken in België. Vanaf 1896, toen het bestuur van de bond te Parijs zetelde, stonden alles bij elkaar de activiteiten van de vrijdenkersbond in de jaren '90 op een laag pitje. In 1900 verhuisde de administratieve hoofdzetel opnieuw naar Brussel. De Belgische advocaat en socialist Léon Furnémont, die reeds in de jaren '80 zijn debuut maakte op het internationale forum, werd algemeen secretaris. Men kreeg terug greep op de congresorganisatie: tussen 1902 en 1905 hield de bond drie congressen. Ook het aantal afgevaardigden nam toe, zodat op het congres te Parijs in 1905 ongeveer tweeduizend officiële afgevaardigden aanwezig waren. Gedurende deze periode waren België en Frankrijk de drijvende krach-

ten achter de Internationale Vrijdenkersbond. De Duitsers, die bijna al die tijd op de congressen vertegenwoordigd waren, maar nooit een vergaderplaats voorstelden, werden niet meer betrokken bij de verdere ontwikkeling van het bestuur van de Bond. Ook de oorspronkelijk levendige internationale inzet van de Engelsen, de Nederlanders en de Noord-Amerikanen verzwakte meer en meer in de loop van de volgende decennia. In tegenstelling tot de beginperiode traden Italië en Spanje vooral in het begin van de 20e eeuw steeds meer op het voorplan.

Portugal, Zwitserland, Polen, Hongarije, Oostenrijk, Bohemen en Rusland handhaafden hun positie. Vanuit de Scandinavische landen kwam zo goed als geen belangstelling. Toch was de Internationale Vrijdenkersbond geen louter Europese aangelegenheid. Zuid-Amerikaanse vrijdenkers lieten zich op bepaalde congressen door Europeanen vertegenwoordigen, maar in Parijs (1905) waren er afgevaardigden uit Argentinië, Peru, Paraguay en Cuba. Met het oog op een effectieve uitbreiding van de werkzaamheden naar Zuid-Amerika toe, werd een tweede Internationaal vrijdenkerscongres (1906) gehouden in Buenos Aires.

De geleidelijke versterking en uitbreiding van de vrijdenkersorganisatie vereiste een grondige aanpak van de propaganda-activiteiten. Daarom verschenen begin 1901 de eerste nummers van het blad *La raison* waarvoor zowel de Parijse hoofdredacteur Victor Charbonnel en de Brusselse algemene secretaris Furnémont verantwoordelijk waren. Het blad, gekenmerkt door een tomeloos anti-klerikalisme en soms door een vulgair atheïsme, groeide vooral in de Franssprekende wereld uit tot een belangrijk informatie- en propagandaorgaan. De permanente vestiging van de bond in Brussel met Furnémont als algemeen secretaris en een eigen publicatie wijzen op een meer doelbewuste

CATECHISME **pour les Vieux Enfants**

Qu'est-ce que la religion chrétienne?

C'est une des cinquante mille comédies dont les sots ont prétendu amuser la divinité improbable; car ils donnent pour auteur à la pièce Dieu lui-même, qui par la révélation en aurait dicté le plan et distribué le rôle aux acteurs.

Comment s'appelle la réunion de ces comédiens?

L'Eglise catholique, apostolique et romaine.

Que veut dire catholique ou universelle?

Qu'elle veut promener ses tréteaux par toute la terre.

Apostolique?

Qu'elle conserve les mômeries de ses premiers saltimbanques.

Romaine?

Que son principal acteur est le vice-dieu de Rome.

La pièce fut-elle toujours dans le genre burlesque?

Non, elle a eu des scènes très sanglantes.

En quoi consiste la religion chrétienne?

A croire que Jésus est Dieu et qu'il a révélé mille sottises.

*Fragment
uit een
vrijzinnige
catechismus,
La Raison,
1900*

aanpak. Op het congres te Genève in 1902 werd ook een volledig nieuw internationaal vrijdenkerscomité samengesteld waarvan de gekozen leden elkaar niet enkel regelmatig moesten ontmoeten op nationaal vlak, maar ook hun werkwijze en strategieën coördineren zodat in verschillende landen tegelijk kon gestart worden met identieke vrijdenkerscampagnes. Ook moesten contacten gelegd worden met de politieke verantwoordelijken teneinde hun houding tegenover Kerk en religie te beïnvloeden.

De organisatie van de Internationale Vrijdenkersbond verliep natuurlijk niet onafhankelijk van zijn interne ontwikkeling, zij was er voortdurend een afspiegeling van. Niet alleen de logge structuur van de organisatie, maar ook de interne politiek-ideologische spanningen lagen aan de basis van het jarenlange geleuter in het bestuur na het stichtingscongres te Brussel. Begin jaren '80 was de heterogene Franse Vrijdenkersbeweging verdeeld door interne twis-

ten die uitmondde in meningsverschillen over de te volgen politieke lijn, wat grote gevolgen had voor de internationale vrijdenkersorganisatie.

De sterkste vrijdenkersgroep in Frankrijk bestond uit radicaal-republikeins socialistische groeperingen. Daarnaast functioneerde de Union Démocratique de Propagande Anti-Cléricale die eerder aanleunde bij een radicaal anti-klerikalisme dan bij het socialisme. De twee organisaties onderhielden slechts losse contacten en bleken niet in staat om in Frankrijk een nationale, homogene vrijdenkersbond te vormen. Van bij de aanvang heerste er bij de Franse socialistisch georiënteerde vrijdenkers een zekere terughoudendheid ten aanzien van de Internationale Vrijdenkersbond omdat ze, toen de politieke strategie van de bond werd bepaald, hun standpunten niet konden doordrukken. De Franse vrijdenkersgroep wou van de Internationale Vrijdenkersbond niet alleen een politieke strijdorganisatie maken met een anti-

religieus karakter, maar ook een organisatie die standpunten zou verdedigen die aanleunden bij het socialisme. Deze poging botste vooral bij de Engelse liberalen, de Hollandse vrijdenkers en de politiek niet-socialistisch georiënteerde vertegenwoordigers uit de andere landen op weerstand en mislukte. Een splitsing dreigde dus al van bij het begin. Zo vond in 1881 te Parijs eerst een bijeenkomst plaats van socialistisch georiënteerde vrijdenkers en daarna te Londen het officiële congres van de bond. De Engelse en Nederlandse vrijdenkers, die zich met hand en tand verzetten tegen de gelijkstelling van vrijdenken en socialisme, begrepen echter ook dat zonder een 'zichtbare' Franse vertegenwoordiging, de internationale vrijdenkersgemeenschap niet compleet was. Men kon ze in geen geval uit de Bond verwijderen, integendeel, ze verstevigden duidelijk hun positie tijdens het Antwerpse congres van 1885, toen hun sterkste fractie La Fédération des Groupes Socialistes de la Libre Pensée zich uiteindelijk aansloot. Op het Parijse Congres in 1889 kregen de Fransen volledig de bovenhand. Omdat de aangesloten Italiaanse en Spaanse vrijdenkers eveneens van socialistische strekking waren, profileerde de bond zich vanaf eind jaren '80 en tijdens het laatste decennium van de 19e eeuw meer en meer socialistisch. De Belgische socialistische krachten in de internationale bond remden deze ontwikkeling niet af, al waarschuwden zij ervoor vrijdenkerij en socialisme niet zonder meer op één lijn te plaatsen. In België en Duitsland werd het idee van een samensmelting van vrijdenkerij en socialisme verworpen, onder meer door de binding van leidinggevende sociaal-democraten met het 'Erfurter Programm'. De Duitse sociaal-democraten propageerden de politieke idee: 'religie is een privéaangelegenheid'. Emile Vandervelde verdedigde nadrukkelijk dit standpunt op het congres te Brussel in 1895. Om electoraal-

tactische redenen wou hij dat de socialistische vrijdenkers zouden nagaan welke politiek effectief zou zijn ten aanzien van Kerk en religie, zeker wanneer men zich op terreinen begaf waar het religieuze denken nog diep verankerd was. Niettemin bleef hij met zijn opvatting in de minderheid.

De meerderheid van de congresgangers was van mening dat de vraag van de sociaal-democraten naar de effectiviteit van de strijd tegen Kerk en religie geen zaak was van de vrijdenkers. Per slot van rekening was het Internationale Vrijdenkerscongres samengekomen om zo doeltreffend mogelijk de religie te bestrijden, want vrijdenkerij was de onverzoenlijke vijand van elke godsdienst. De Franse radicaal-socialisten en socialisten, fervente antiklerikalen, speelden rond de eeuwwisseling een beslissende rol in de politieke oriëntering van de Internationale Vrijdenkersbond. In het begin van de 20e eeuw, toen hun eisen tot een scheiding van Kerk en Staat in Frankrijk op het punt stonden verwezenlijkt te worden, werd de bond vierkant voor hun kar gespannen. De niet-socialistische vrijdenkers binnen de bond belandden in een uitgesproken minderheidspositie. Enkel de anarchisten lukte het af en toe - op de congressen van Rome en Parijs - de hegemonie van de socialistische vrijdenkers te verstoren.

Een van de voornaamste doelstellingen van de Internationale Vrijdenkersbond bestond erin de politiek ten aanzien van Kerk en religie te veranderen teneinde de maatschappelijke impact ervan te verzwakken. Aanvankelijk herinnerden vooral de Britse vrijdenkers - die nog enigszins invloed hadden op de opinievorming van de bond - eraan dat aan alle opvattingen, ook de religieuze, dezelfde expressiemogelijkheden moesten geboden worden. De strijd tegen geloof en religie moest gevoerd worden met rationele argumentatie en niet met politieke

machtsmiddelen. De groeiende dominantie van de Fransen in de bond maakte evenwel steeds duidelijker dat het erop neerkwam het kerkelijk-religieuze volledig uit de maatschappij te bannen. 'Le régime laïque', een geseculariseerde maatschappij, werd het ideaalbeeld. Het Huis van Afgevaardigden van het Franse parlement nam in de zomer van 1905 wetten aan die de scheiding van Kerk en Staat regelden, hetgeen door de Internationale Vrijdenkersbond als een principieel succes beschouwd werd. Deze beslissing ontgoochelde nochtans de Franse vrijdenkers omdat zij afweek van de door hen gepropageerde lijn van een volledig geseculariseerde maatschappij. Deze scheidingswetten kon men nochtans vanuit de Internationale Vrijdenkersbond en zijn standpunt ten opzichte van Kerk en religie als een concrete vooruitgang beschouwen. Ook en vooral omdat juist deze wetten in Frankrijk, hét centrale steunpunt van de bond, werden gestemd.

De Internationale Vrijdenkersbond vormde noch vanuit socio-cultureel, noch vanuit wereldbeschouwelijk uitgangspunt een homogene groep. Enerzijds waren er de bestuursleden, invloedrijk en academisch gevormd, die de discussies over het vrije denken binnen een theoretisch-rationeel kader hielden. Anderzijds trad met de tijd op de congressen een duidelijk militante, anti-klerikale en socialistische groepering naar voor. Onder het motto 'ni Dieu, ni maître' uitte ze haar vijandschap tegenover de godsdienst en gaf ze aan haar protest meteen ook een duidelijke sociale en politieke dimensie. Behalve tegen Kerk en religie moest de strijd gevoerd worden tegen de 'heersers', de vijanden van elke vooruitgang. Ongetwijfeld overheerste in de bond van bij het begin de 'materialistisch-naturalistische' lijn. Op de congressen begin jaren '80, was er voor wat de ideologische onderbouw betreft, de eminente

Duitse professor en materialist Ludwig Büchner, die actief deelnam aan de werkzaamheden vanaf de stichting tot eind jaren '80. Andere belangrijke opinievormers uit de jaren '80 waren de Belgische arts César De Paepe en de Brit Charles Bradlaugh, beiden materialisten, doch de laatste eerder aanleundend bij het 'monisme'. Vooral in het begin van de 20e eeuw voelde de Internationale Vrijdenkersbond zich aangetrokken tot het monisme. Professor Ernst Haeckel, de 'Duitse Darwin' kwam zijn standpunten daarover persoonlijk verdedigen op het congres van Rome in 1904. Volgens hem stond het monisme in zo'n nauwe verbinding met de materialistische wereldverklaring dat het terecht kon beschouwd worden als een soort thematische variant ervan. In de jaren '80 discussieerde de bond openlijk over zijn verhouding tot het positivisme en tot het als spiritualisme bestempelde idealisme. Het idealisme vond geen weerklank, het positivisme daarentegen werd vooral als wetenschappelijke methode en als ideologische basis algemeen aanvaard. Het positivisme van August Comte nam nog in betekenis toe doordat het voor veel vrijdenkers samensmolt met het socialisme en door enkele invloedrijke leden beschouwd werd als een doeltreffend instrument in de strijd tegen de theologisch-religieuze wereldbeschouwing. Ongetwijfeld wou men zich ook duidelijk distantiëren van het fenomeen [rationele] 'menseheidsreligie' met een eigen cultus en nieuwe autoriteiten die met het positivisme verbonden waren. Enkele vooraanstaanden beklemtoonden de vrijdenkerij als een nieuwe, seculiere cultuur, vrij van elk cultusbeeld. Zo ook Gabriel Séailles en Ferdinand Buisson, professors aan de Sorbonne, die afstand namen van de idee van vrijdenkerij als een samenhangende ideologie die aan welbepaalde criteria voldeed. Er was namelijk de onderliggende vrees dat de vrijdenkerij zich verder zou ontwikkelen tot een

parallel systeem, met een eigen religie en een eigen zorgvuldig te beschermen geloof. Op het congres in Rome werd derhalve de volgende definitie goedgekeurd: vrijdenkerij is geen leerstelsel, maar een van alle, vooral kerkelijk gezag bevrijd fenomeen om de waarheid te doorgronden, op welke manier zij ook in het daglicht treedt. De enige band die het systeem aanging, was die met het verstand en de ervaring. Tijdens de jaren '80 werd op de congressen herhaaldelijk over de oorsprong en de functie van godsdienst en moraal gediscussieerd. Volgens de vrijdenkers was het niet alleen belangrijk aan te tonen dat de religie van menselijke oorsprong was en zich dus 'menselijk' ontwikkeld had, maar moest men ook op haar sociaal schadelijke karakter wijzen.

Op de congresdebatten van de bond kende de atheïstische anti-theologie haar hoogtepunt op het moment dat welbepaalde perioden uit de geschiedenis van het christendom en de hiervan afgeleide maatschappijvormen in de kijker stonden. Slechts een kleine minderheid was bereid de mening bij te treden dat het christendom in het verleden ooit wel eens positieve invloed op sociaal gebied zou hebben gehad, zelfs wanneer de verdere geschiedenis van de Kerk terecht mag beschouwd worden als een geschiedenis van onderdrukking van de mensheid en van het aan banden leggen van de wetenschap.

De vraag naar een moraal zonder religie was voor hen belangrijker dan het eigenlijke godsdienstprobleem. Hoewel het merendeel van de opinievormers zich aangetrokken voelde tot een materialistisch gekleurd determinisme, wezen nog slechts weinigen de morele verantwoordelijkheid van de enkeling volledig af. De moraal en haar sanctioneringssystemen steunde in geen geval op goddelijke, niet eens op algemeen metafysische, doch enkel op rationalistisch-empirische beginselen. De wetenschap kreeg

de opdracht deze grondslagen te verduidelijken, terwijl de seculiere opvoeding de taak had ze in al haar aspecten te onderwijzen. De verwezenlijking van een wereldlijk onderwijs op alle niveaus van de ontwikkeling dat telkens teruggreep naar de resultaten van de wetenschappen, vooral dan de natuurwetenschappen, stond permanent vermeld op de agenda van de vrijdenkerscongressen. De kerkelijke zuurdeeg moest eens en voor altijd uit vorming en opvoeding gebannen worden. Het doel van een zuivere, seculiere opvoeding bestond erin een mens te vormen die voor zijn eigen profijt en voor zijn eigen geluk kon zorgen zonder daarbij in conflict te komen met zijn individuele solidariteitsverplichting. Voor de vrijdenkers openbaarde de waarheid zich met behulp van de wetenschap, het goede door middel van de moraal en de schoonheid door middel van de kunst. Vooral het geloof in een rationalistisch-empirische wetenschap was het algemene, dragende fundament.

Besluit

Volgens de statuten was de Internationale Vrijdenkersbond vooral gesticht om drie opdrachten te vervullen: het bevorderen van contacten tussen de vrijdenkers over de grenzen heen, het waarborgen van de gewetensvrijheid van de godsdienstlozen en de strijd tegen religie en Kerk. Ongetwijfeld werd de eerste opdracht met succes vervuld. De congressen werden ontmoetingsplaatsen, waar - vooral de toonaangevende - vrijdenkers van verschillende landen elkaar leerden kennen en hun ervaringen konden uitwisselen. Als men bedenkt dat de deelnemers in elk opzicht kleine wereldbeschouwelijke minderheden vertegenwoordigden, dan kon de ervaring niet alléén te staan, hun motivatie versterken om de strijd aan te

gaan in de eigen nationale arena. In de jaren '80 hadden ze een duidelijk effect op de onderlinge internationale solidariteit van de vrijdenkers. De steeds luider wordende stemmen van de socialisten, die op de duur een overheersende fractie vormden op de congressen, veroorzaakten interne spanningen in de bond en maakten het politiek andersdenkende vrijdenkers moeilijk zich met de politieke lijn van de Bond te identificeren. Het succes van de anti-klerikale atheïstische strijd bleef eerder gering. Het ontbrak de congressisten ook nu en dan niet aan grote plannen. Dit kwam het duidelijkst tot uiting op het congres van Rome in 1904. Een heuse aardverschuiving in de positie van de katholieke Kerk beroerde vooral de vrijdenkersbond in Frankrijk, die een politiek van strikte scheiding van Kerk en Staat nastreefde. In een ruimer kader geplaatst, waren de doelstellingen van de internationale vrijdenkers slechts een beekje tegenover de kolkende stroom van het Franse anti-klerikalisme dat uiteindelijk een eigen richting insloeg. De macht van de Internationale Vrijdenkersbond werd door dit alles niet versterkt ofschoon de congressen ook anderen dan 'rationalisten' verwelkomden. Ondanks deze openheid bestond het grootste deel van de afgevaardigden nu eenmaal uit vrijdenkers. De congressen hebben in zekere mate ook aantrekkingskracht uitgeoefend op vrijmetselaars en feministen. Omdat in de Romaanse landen vrijmetselarij en vrijdenkerij samen gingen werd de deelname van vrijmetselaars aan vrijdenkerscongressen als vanzelfsprekend beschouwd. De aanwezigheid van de feministen echter gaf aanleiding tot een zekere ambivalentie. Enkele mannelijke afgevaardigden voelden zich namelijk bedreigd op hun eigen vertrouwde terrein. De doelstellingen van de bond werden door het feministische vraagstuk niet vertroebeld, integendeel hij wilde ook vrouwen voor zijn acties winnen.

Het onderzoek naar de positie en de rechten van de vrouw stemde immers overeen met het doel de machtspositie van de katholieke Kerk te verzwakken; de vrouwen als opvoedsters waren immers haar hulptroepen. Alles bij elkaar droeg de vrouwenemancipatie eerder bij tot versterking dan tot verzwakking van de bond.

De merkbare druk van het socialisme daarentegen dat na verloop van tijd definitief doorbrak, verduisterde al van bij het begin de identiteit van de bond en versplinterde zijn werkterrein. Was de meerderheid in de aanvangsjaren nog uitgegaan van het feit dat men op de congressen in de eerste plaats als vrijdenkers samenkwam, dan groeide in de loop der jaren de behoefte om vrijdenkerij en socialisme als identiek te beschouwen dermate dat beide begrippen nagenoeg uitwisselbaar werden. In de praktijk was dit duidelijk te merken aan de agenda van de congressen waarop typische socialistische thema's als pacifisme en anti-kapitalisme, de anti-klerikale en anti-religieuze thema's verdrongen. Het is natuurlijk mogelijk dat de binding van de bond met het socialisme ook een zekere consolidatie ervan betekende omdat de machtigste Europese vrijdenkersgemeenschappen - afgezien van Engeland - socialistisch geschraagd werden of sympathiseerden met het socialisme. Doordat op lange termijn anti-klerikalisme en godsdienstvrijheid niet volstonden om alle vrijdenkers achter zich te scharen werd de bond een soort 'hulporganisatie' van het socialisme. De basisidee van het socialisme: het fundamentele belang van een economisch-sociale bevrijding, was moeilijk te verzoenen met de intellectuele vrijheid die traditioneel door de vrijdenkers werd gepropageerd. Door zich meer en meer met het socialisme te vereenzelvigen, werd de bond meegeleurd in doelstellingen die hem aanvankelijk vreemd waren en die hij oorspronkelijk had afgewezen.